

Тетяна Мороз

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА ЛЕКСИЧНА СПАДЩИНА В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКІЙ ТА РУМУНСЬКІЙ МОВАХ (на матеріалі перекладів „Євангелія від Іоанна”)

Питання церковнослов'янського шару в лексиці сучасних української та румунської мов залишається проблемним в історії вивчення стосунків українсько-румунської – з одного боку та румунсько-церковнослов'янської мов – з іншого. Наша праця є чи не першою спробою висвітлити проблему місця і ролі церковнослов'янців у біблійних перекладах румунською мовою. У статті зроблено їх аналіз, досліджено етимологію, з'ясовано лексичне значення та стильову функцію. Таке дослідження може послужити важливим початком ґрунтовного порівняльного аналізу церковнослов'янської лексичної спадщини в сучасних українській та румунській мовах.

Ключові слова: переклади Святого Письма, конфесійний стиль, культурно-писемна традиція, церковнослов'янськ.

Татьяна Мороз

Церковнославянское лексическое наследие в современных украинском и румынском языках (на материале переводов Евангелия от Иоанна)

Вопрос церковнославянского пласта в лексике современных украинского и румынского языков остается проблемным в истории изучения отношений украинско-румынского – с одной стороны и румынско-церковнославянского языков с другой. Наша работа является одной из первых попыток определить проблему места и роли церковнославянизмов в библейских переводах на румынский язык. В статье проведен анализ церковнославянизмов, исследована их этимология, выяснено лексическое значение и стилевую функцию. Такое исследование может послужить важным началом основательного сравнительного анализа церковнославянского лексического наследия в современных украинском и румынском языках.

Ключевые слова: переводы Святого Писания, конфессиональный стиль, культурно-письменная традиция, церковнославянизм.

Tetyana Moroz

The Church Slavonic lexical heritage in the modern Ukrainian and Romanian languages (on the material of translations John's Gospel)

The question of the Church Slavonic language in the vocabulary of the modern Ukrainian and Romanian languages is still problematic in the history of the relationship study between both Ukrainian Romanian on the one hand and Romanian – Church Slavonic on the other hand. Our investigation is not the first attempt to highlight the problem of the place and the role of the Church Slavonic vocabulary in the biblical translations into the Romanian language. In the article we analyzed them, investigated the etymology as well as elucidated their lexical meaning and style function. Such investigation can serve as important commencement for thorough study and comparative analysis of the Church Slavonic vocabulary in the modern Ukrainian and Romanian languages.

Key words: Holy Scripts translations, style of Holy Script, cultural-writing tradition, Church Slavism.

В сучасній лінгвістичній науці старо(церковно)слов'янізмами називають лексичні, фонетичні, фразеологічні запозичення зі старо(церковно)слов'янської мови. На думку В. Русанівського, автора енциклопедичної довідки про старослов'янізми, вміщеної у виданні „Українська мова. Енциклопедія”, одні з таких мовних одиниць входять у лексику тієї чи іншої сучасної мови як органічна частина, інші – використовуються зі стилістичною метою [6, с. 639-640]. Уживання церковнослов'янізмів у текстах перекладів книг Святого Письма становить специфічну ознаку конфесійного стилю літературної мови.

За нашими попередніми дослідженнями особливостей українських перекладів книг Святого Письма на лексико-стильовому та фразеологічному рівнях, можна констатувати, що: 1) П. Куліш та І. Пулюй широко використовували і збагачували стильовий потенціал церковнослов'янізмів; І. Огієнко, натомість, надавав перевагу загальноживаним словам, оскільки вважав, що П. Куліш „переповнив свій переклад церковнослов'янізмами”; 2) загальною рисою перекладу І. Огієнка є перевага міжстильових лексем, у значенні яких практично не виявляються конотативні компоненти; 3) П. Куліш та І. Пулюй надають перевагу лексиці народнорозмовного походження, а І. Огієнко – міжстильовій [2; 3; 4; 5].

Таким чином, у текстах біблійних перекладів українською мовою від середини ХІХ – до початку ХХ ст., здійснених П. Морачевським, П. Кулішем та І. Пулюєм, спостерігаємо традиційне збереження церковнослов'янізмів, що становлять собою органічний шар лексики української літературної мови й водночас така настанова перекладачів відповідає традиції староукраїнської мови.

Мета цієї розвідки полягає в тому, щоб на початковому етапі ґрунтовного, перспективного і далекоглядного дослідження виявити й схарактеризувати особливості збереження та функціонування церковнослов'янської лексичної спадщини в сучасних українській та румунській мовах. Матеріалом для різномовного контекстуального порівняння послужили церковнослов'янізми, виявлені в ході дослідження як в тексті біблійного перекладу румунською мовою – з одного боку, так і в українських – з іншого. Для з'ясування лексичного значення і етимології того чи іншого слов'янізму в літературній традиції румунської мови використано відомості універсального енциклопедичного видання „Dicționarul explicativ al Limbii Române”; в традиції української літературної мови – значно більшу джерельну базу: одинадцятитомний „Словник української мови”, семитомний „Етимологічний словник української мови”, „Словник фразеологізмів української мови”, перекладний „Словник старослов'янсько-український” Л. Белея та О. Белея.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що саме такий мовознавчий аналіз різномовних текстів перекладів Біблії проводиться чи не вперше.

Актуальність такого роду дослідження продиктована часом: з одного боку, писемною мовою в Молдавському князівстві тривалий час була саме староукраїнська, або старослов'янська мова в українській редакції; нею писали грамоти та інші документи канцелярії воєводи, з іншого – в сучасній Румунії українська мова зберігається щонайменше в 100 населених пунктах повітів Марамуреш, Сату-Маре, Сучава, Караш-Северин, Тиміш, Тулча.

Географічно українсько-румунські мовні контакти охоплюють територію як сучасної Румунії (Мараморощина, Південна Буковина, Добруджа, Банат) і Молдови, так і України (Північна Буковина, Прикарпаття, Закарпаття).

Більше того, в українських населених пунктах Румунії українську мову й літературу як предмет вивчають у школах і деяких вищих навчальних закладах. Так, на філологічному факультеті Бухарестського університету, Клузького університету „Бабеш-Баяй” та Сучавського університету „Штефан чел Маре” є українське відділення. В 1990 році було утворено Спілку українців Румунії, яка видає двотижневик „Вільне слово”, а також румуномовний журнал „Український кур'єр” („Curierul ucrainean”). Твори українських письменників-класиків та україномовних літераторів Румунії друкує видавництво „Критеріон”.

Такі вагомні докази дають підстави говорити про давні традиції української чи то старослов'янської мови в історії румунської держави. Й наші припущення не є випадковими. С. Семчинський, автор кількох енциклопедичних довідок про українсько-румунські мовні контакти, підтверджує це історичними фактами. Так, за ініціативою Петра Могили 1640 р. в Яссах було засновано Греко-латино-слов'янську академію, яку очолював Софроній Почаський. Відомо, що й у Києво-Могилянській академії навчалися вихідці з румунських земель. Однак ґрунтовне дослідження україністики в Румунії розпочалося лише в ХІХ ст., зокрема східнослов'янський (український) характер редакції старослов'янської мови, якою користувалися у середньовічному князівстві Молдова як літературною, підкреслювали славіст І. Богдан та випускник Києво-Могилянської академії єпископ Мелхіседек Штефенеску, який вивчав слов'янські написи в церквах і монастирях Молдови і Буковини [6, с. 710].

Історіографію питання церковнослов'янської мови як мови богослужіння на території Молдавського князівства, зокрема, його північної частини – Буковини, висвітлено в статті М. Чучка „Церковнослов'янська мова в релігійному житті православного населення Молдавського князівства та австрійської Буковини”. Дослідник наголошує на тому, що церковнослов'янську мову упродовж тривалого часу (до кінця XVII – початку XVIII ст.) використовували у православній церкві та княжій канцелярії Молдавської митрополії; хоча діячі церкви, не без підтримки воєводи, заохочували до вжитку молдавську мову.

На півночі Молдавського князівства, на Буковині, церковнослов'янська мова затрималася в богослужінні аж до початку XIX ст. Про це свідчать спогади монаха Парфенія, який мандрував буковинським краєм у 30-ті рр. XIX ст. Він зауважив, що в колишній соборній митрополичій церкві в Сучаві служба здійснюється „молдавською мовою”, а в буковинських монастирях Путна, Сучевиця, Молдовиця та Драгомирна „читають і співають слов'янською”. Зауважмо, що читання служби Божої у монастирі Драгомирна провадилося при старці Паїсії Величковському, який був ігуменом цієї обителі до 1774 р. Так, на правому кліросі у церквах використовувалася слов'янська мова, а на лівому – молдавська. За його ж вимогою читання в монастирській трапезній одного вечора провадилося слов'янською мовою, другого – молдавською [7, с. 165].

Вплив старо(церковно)слов'янської на румунську мову позначився, в основному, на лексичному рівні, зокрема на релігійній термінології, адже богослужбові тексти перекладалися з церковнослов'янської мови. Характеризуючи словниковий склад сучасної румунської літературної мови, Г. Іванеску називає такі приклади церковнослов'янських запозичень: *rai, a se căi, a se pocăi, duh, duhovnic, praznic, slavă, sfânt, glas, poftă, har* [1, с. 534].

У ході нашого дослідження виявлено, що одиниці церковнослов'янської спадщини у використаному нами румунському та українських перекладах „Євангелія від Іоанна” представлені по-різному. Так, у румунському перекладі до частовживаних лексем церковнослов'янського походження належать, зокрема, такі, як:

poftă (< *a pofti* < Sl. *pohotěti* – забажати, відчутти потяг; DEX, р. 815; стсл. *похоть* – бажання, потяг, сваволя, похоть; Белей, с. 173): **Иже не ѿ крове, ни ѿ похотн плотскїа, ни ѿ похотн мѣжескїа, но ѿ вѣга родишася**; порівняймо ті самі контексти перекладів „Євангелія від Іоанна” одночасних (поч. XX ст.) перекладів румунською та українською мовами:

<i>Переклад румунською мовою</i>	<i>Український переклад І. Огієнка</i>
<i>Care nu sînge, nici din poftă trupească, nici din poftă bărbătească, ci la Dumnezeu s-au născut</i> (Ioan, 1: 13).*	<i>Що не з крові, ані з пожадливісті тіла, ані з пожадливісті мужа, але народились від Бога</i> (Ів. 1: 13; Ів. Ог., с. 112).

Як бачимо, в українському перекладі І. Огієнка використовує міжстильову лексему **пожадливість**, що в „Словнику української мови” пояснюється опосередковано – „властивість за знач. **пожадливий**”, а ілюстративні контексти розкривають як позитивну (**пожадливість** до знання), так і негативну (як *поєднується в одній особі така пожадливість з високими культурними потребами*) семантику цього слова. Очевидно, твірним для абстрактного іменника **пожадливість** послужив прикметник **пожадливий**, що в „Словнику української мови” тлумачиться як „який виражає бажання, прагнення чого-небудь” й ілюструється контекстом з творів І. Ле: **Пожадливими очима** *сковзнув рибалка по добротному сукні на шароварах з кантом* (СУМ, VI, с. 768). За змістом наведена цитата співвідноситься з біблійним ілюстративним контекстом, у якому словосполучення **пожадливість тіла** можна трактувати, як „хтивє, тілесне бажання”.

* Перша цифра вказує на порядок глави, друга – вірша.

Зіставний аналіз тих самих контекстів різночасових перекладів українською мовою показує, що мовні вподобання П. Морачевського, П. Куліша та І. Пулюя абсолютно збігаються, адже в текстах їхніх перекладів використано нейтральний іменник *хотіння* – „бажання, прагнення чого-небудь, потяг до здійснення чогось” (СУМ, XI, с. 132); тоді, як І. Огієнко надає перевагу слову *пожадливість*, порівн.:

<i>Переклади українською мовою</i>		
<i>П. Морачевського</i>	<i>П. Куліша – І. Пулюя</i>	<i>І. Огієнка</i>
<i>Тим, що не від крові, не від хотіння тіла, ні від хотіння чоловічого, а від Бога родились</i> (Іоан 1: 13; Морачев., с. 4);	<i>Що не від крові, ні від хотіння тілесного, ні від хотіння мужеського, а від Бога родили ся</i> (Йоан 1: 13; Куліш – Пулюй, с. 90);	<i>Що не з крові, ані з пожадливости тіла, ані з пожадливості мужа, але народились від Бога</i> (Ів. 1: 13; Ів. Ог., с. 112).

Слово церковнослов'янського походження *har* (< Sl. *chari* – добродійність, благодать; DEX, р. 444; стсл. *благодать* – добродійність; Белей, с. 19): *И ѿ исполненїа егво мы вси прїахомъ и благодать воз благодать, но ѿ вга родишася*); паралельно представлено як в українському, так і в румунському перекладах, зокрема:

<i>Переклад румунською мовою</i>	<i>Український переклад І. Огієнка</i>
<i>Și din plinătatea Lui noi toți am luat, și har peste har</i> (Іоан, 1: 16);	<i>А з Його повноти ми одержали всі, – а то благодать на благодать</i> (Ів. 1: 16; Ів. Ог., с. 112).

У цьому випадку церковнослов'янїзм *благодать* – „у релігійному уявленні – щедроти, дари, ласка невідомих, таємничих сил”, що у „Словнику української мови” ілюструється контекстами з творів Лесі Українки (*Сон, кажуть, божя благодать, – ні, часом кара божя!*) та І. Франка (*Не слід би закладати руки та ждати з неба благодаті*) (СУМ, I, с. 192), спостерігаємо як у румунському, так і в Огієнковому перекладі українською мовою; більше того, зберігають цю лексему у власних перекладних текстах і П. Морачевський, і П. Куліш та І. Пулюй, порівн.:

<i>Переклади українською мовою</i>		
<i>П. Морачевського</i>	<i>П. Куліша – І. Пулюя</i>	<i>І. Огієнка</i>
<i>І з повноти Його всі ми прийняли благодать на благодать</i> (Іоан 1: 16; Морачев., с. 5);	<i>І з повноти Його ми всі прийняли й благодать за благодать</i> (Йоан 1: 16; Куліш – Пулюй, с. 90);	<i>А з Його повноти ми одержали всі, – а то благодать на благодать</i> (Ів. 1: 16; Ів. Ог., с. 112).

Церковнослов'янїзм *glas* (стсл. *гласъ* – голос, слово, вислів, мова, розмова, звук; Белей, с. 46): *Аминь аминь глаголю вамъ, такъ градеть часъ, й нынѣ есть, егда мертвіи оуслышатъ гласъ сна вжїа, й оуслышавше ѡживѣтъ*); також належить до частовживаних у румунському та українському перекладах Євангелія, напр.:

<i>Переклад румунською мовою</i>	<i>Український переклад І. Огієнка</i>
<i>Nu vă mirați de aceasta; că vine ceasul în care toți cei din morminte vor auzi glasul Lui</i> (Іоан, 5: 28);	<i>Поправді, поправді кажу вам: Наступає година, і тепер уже є, коли голос Божого Сина почують померлі, а ті, що почують, оживуть</i> (Ів. 5: 25; Ів. Ог., с. 118).

Порівняльний аналіз тих самих контекстів різних українських перекладів також засвідчує наявність наведеного церковнослов'янїзму в уже адаптованій повноголосній формі *голос*, зокрема:

<i>Переклади українською мовою</i>		
<i>П. Морачевського</i>	<i>П. Куліша – І. Пулюя</i>	<i>І. Огієнка</i>
<i>Истинно, истинно кажу вам, что настает час, и теперь уже е, коли мертві почують голос Сина Божого і почувши оживуть (Іоан 5: 25; Морачев., с. 29);</i>	<i>Истино, истино глаголю вам: Що прийде час, і нині єсть, що мертві почують голос Сина Божого, й почувши оживуть (Йоан 5: 25; Куліш – Пулюй, с. 95);</i>	<i>Поправді, поправді кажу вам: Наступає година, і тепер уже є, коли голос Божого Сина почують померлі, а ті, що почують, оживуть (Ів. 5: 25; Ів. Ог., с. 118).</i>

Підтвердженням активного використання церковнослов'янізмів у текстах різномовних перекладів „Євангелія від Іоанна”, зокрема **гласъ**, є фразеологізм **глас вопіючого в пустині**, зафіксований нами в перекладах румунською та українською мовами, напр.:

<i>Переклад румунською мовою</i>	<i>Переклади українською мовою</i>		
	<i>П. Морачевського</i>	<i>П. Куліша – І. Пулюя</i>	<i>І. Огієнка</i>
<i>El a zis: Eu sînt glasul celui ce strigă în pustie: „Îndreptați calea Domnului”, precum a zis Isaia proorocul (Іоан 1, 23);</i>	<i>Він сказав: я голос вопіючого в пустині: справляйте дорогу Господню, як сказав Ісаїя пророк (Іоан 1: 23; Морачев., с. 6);</i>	<i>Рече: Я голос покликуючого в пустині: Випростайте дорогу Господню, як глаголав Ісаїя пророк (Йоан 1: 23; Куліш – Пулюй, с. 90);</i>	<i>Відказав: „Я голос того, хто кличе: В пустині рівняйте дорогу Господню”, як Ісаїя пророк заповідав (Ів. 1: 23; Ів. Ог., с. 113).</i>

На прикладі фразеологізму книжного походження **голос (глас) волаючого (вопіючого) в пустелі (в пустині)** – „даремні думки, поклики, що залишаються без відповіді, без уваги” простежується традиція його вживання в українській літературі, зокрема в творах Лесі Українки (...*пробувала обізватись з південного краю, але щось ніякого відгуку на свій голос не почула, так „гласом вопіючого в пустині” зосталась, як і перше*), а також І. Микитенка та І. Драча (ФС, кн. 1, с. 187). Більше того, в румунському варіанті цього звороту – **glasul celui ce strigă în pustie** – окрім церковнослов'янізму **glasul**, наявний й інший слов'янізм – **pustie** (< Bg. pustinja; DEX, p. 874) – „великий (звич. посушливий) простір з бідною рослинністю або позбавлений рослинності” (СУМ, VIII, с. 397); етимологія іменника **пустеля** в українській мові пов'язана зі стсл. **поустъ**, що, у свою чергу, споріднене з прус. **raustre** – „дике місце” (ЕСУМ, IV, с. 638-639).

Як показує ряд контекстів, зокрема:

Și ei l-au întrebat: „Dar cine ești? Ești Ilie?” Și el a zis: „Nu sînt!” „Ești proorocul?” Și el a răspuns: „Nu!” (Іоан 1, 21);

Ei i-au mai pus următoarea întrebare: „Atunci de ce botezi, dacă nu ești Hristosul, nici Ilie, nici proorocul?” (Іоан 1, 25);

одним із частовживаних у румунському перекладі Євангелія є церковнослов'янізм **proorocul** (< Sl. prorokŭ) – „persoană care are previziunea evenimentelor viitoare; profet” (DEX, p. 860). В українській літературній мові іменник церковнослов'янського походження **пророк** (стсл. **пророкъ** – пророк, провидець; віщун; Белей, с. 189) означає „за релігійними уявленнями – проповідник волі божої”. Це значення у „Словнику української мови” ілюструється контекстами з творів Т. Шевченка (*Послав на землю їм пророка*),

П. Грабовського (*По городах ходив пророк Віщати людям слово боже*), І. Качури (*Борода біблійного пророка загострилась запитливим клинцем*) (СУМ, VIII, с. 272).

Окрім іменника-церковнослов'янізму **пророк**, у наведених вище контекстах спостерігаємо й граматичну форму другої особи однини минулого часу дієслова **бути** – **еси, ești**. Зауважмо, що в українських перекладах ця давня дієслівна форма також належить до частовживаних, напр.:

І запитали його: то що ж? ти еси Ілія? І він сказав: ні. То ти пророк? І одповів: ні (Іоан 1: 21, Морачев., с. 4);

Каже Йому жінка: Добродію, бачу, що пророк еси Ти (Іоан 4: 19; Куліш – Пулюй, с. 93) і т. ін.

Отже, і в румунському, і в українському біблійних перекладах простежуємо послідовне використання як лексичних, так і граматичних церковнослов'янізмів.

Дослідження церковнослов'янської спадщини в текстах перекладів „Євангелія від Іоанна” виявляє традицію вживання церковнослов'янізмів, які органічно ввійшли до лексико-фразеологічного складу української та румунської мов, збагативши їх стильові можливості.

Література:

1. Ivănescu G. Istoria limbii române. – Ediția a II-a. – Iași : Editura Junimea, 2000. – 841 p.
2. Мороз Т., Ткач Л. Актуальність мовного досвіду П. Куліша та І. Пулюя у творенні лексики високого стилю української мови // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського : збірник наукових праць. Серія : Філологія. – Вінниця : Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту, 2003. – Вип. 6. – С. 122-133.
3. Мороз Т., Ткач Л. До індивідуальної характеристики перекладачів Євангелія у залученні лексичних джерел української мови (Пилип Морачевський, Пантелеймон Куліш, Іван Огієнко) // Наукові записки На УКМА. – Т. 60 : Філологічні науки. – К. : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 22-36.
4. Ткач Л., Мороз Т. Українська народнорозмовна лексика у перекладах книг Святого Письма, здійснених П. Кулішем, І. Пулюєм, І. Огієнком (зіставлення, спостереження, міркування) // Біблія і культура : збірник наукових статей. Вип. 5. / за ред. А. Є. Нямцу. – Чернівці : Рута, 2003. – С. 280-293.
5. Ткач Л., Мороз Т. Фразеологічні скарби української мови в перекладах книг Святого Письма (за текстами П. Куліша, І. Пулюя, І. Огієнка) // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 214-215: „Слов'янська філологія”. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 115-125.
6. Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с. : іл.
7. Чучко М. Церковнослов'янська мова в релігійному житті православного населення Молдавського князівства та австрійської Буковини // Буковинський журнал. – 2006. – № 4. – С. 161-169.

Джерела та їх умовні позначення

- Белей** – Белей Л., Белей О. Словник старослов'янсько-український. – Львів : Свічадо, 2001. – 329 с.
- DEX** – Dicționarul explicativ al Limbii Române: universal enciclopedic. – București, 1998. – 1192 p.
- ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: У 7 т.: Т. 4 (H-II). – К. : Наук. думка, 2003. – 656 с.
- Іоан** – Sfînta Evanghelie după Ioan // Biblia sau Sfînta scriptură. – București, 1997. – P. 1204-1235.
- Ів., Ів. Ог.** – Євангелія від св. Івана // Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської і грецької на українську наново перекладена: 988-1988, ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства. – С. 112-142.
- Іоан, Морачев.** – Господа нашого Ісуса Христа Святе Євангеліє від Іоанна, славянською й українською мовою. – М. : Синодальна Типографія, 1911. – 126 с.
- Йоан, Куліш – Пулюй** – Євангелія від сьв. Йоанна // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні: Виданне британського і заграничного біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 89-115.
- СУМ** – Словник української мови: в 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
- ФС** – Словник фразеологізмів української мови : у 2 кн. / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.